ABU NASR FAROBIY VA IMMANUIL KANT ASARLARIDA JAMIYAT BOSHQARUVI VA RIVOJIGA DOIR FALSAFIY QARASHLAR

Qarshiyev Fazliddin Olim o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Ergashev Aliakbar Nurmuhammad o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Do‘smahmatov Nodirbek Rustam o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Sharq mutafakkiri Abu Nasr Farobiy va nemis klassik falsafasining asoschisi Immanuil Kantning jamiyat boshqaruvi hamda ijtimoiy rivojlanish haqidagi qarashlari qiyosiy tahlil qilinadi. Farobiyning “Fozil odamlar shahri” asaridagi ideal shahar-davlat konsepsiyasi, boshqaruvchining sifatlari va baxt-saodatga erishuv g‘oyasi Kantning axloqiy qonun, huquqiy davlat va abadiy tinchlik haqidagi ta’limoti bilan solishtiriladi. Muallif ikki faylasuf o‘rtasidagi uslubiy farqlar bilan birga, ularning insonparvarlik, adolat va ma’rifat g‘oyalaridagi umumiylikni ochib beradi.*

Kalit so‘zlar: *Farobiy, Kant, jamiyat, boshqaruv, fozil shahar, axloqiy qonun, huquqiy davlat, abadiy tinchlik, ma’rifat, taraqqiyot.*

Аннотация. *В статье проводится сравнительный анализ взглядов восточного мыслителя Абу Насра аль-Фараби и основоположника немецкой классической философии Иммануила Канта на управление обществом и социальное развитие. Концепция идеального города-государства из трактата «Добродетельный город», образ правителя и идея достижения счастья сопоставляются с учением Канта о нравственном законе, правовом государстве и вечном мире. Авторы выявляют как методологические различия мыслителей, так и общность их гуманистических идей справедливости и просвещения.*

Ключевые слова: *аль-Фараби, Кант, общество, управление, добродетельный город, нравственный закон, правовое государство, вечный мир, просвещение, прогресс.*

Abstract. *The article offers a comparative analysis of the views of the Eastern thinker Abu Nasr al-Farabi and the founder of German classical philosophy Immanuel Kant on the governance and development of society. Al-Farabi’s concept of the ideal city-state in “The Virtuous City”, his image of the ruler and his idea of attaining happiness are compared with Kant’s teaching on the moral law, the state based on law and perpetual peace. The authors reveal both the methodological differences between the two philosophers and the common ground in their humanistic ideas of justice and enlightenment.*

Keywords: *al-Farabi, Kant, society, governance, virtuous city, moral law, rule of law, perpetual peace, enlightenment, progress.*

Kirish

Jamiyatni qanday boshqarish kerak, davlat nima uchun mavjud va ijtimoiy taraqqiyotning yakuniy maqsadi nimadan iborat degan savollar insoniyat tafakkurining eng qadimiy masalalaridan biridir. Har bir davrning buyuk mutafakkirlari bu savollarga o‘z zamonasining ehtiyojlari va bilim darajasidan kelib chiqib javob izlagan. Bugungi kunda O‘zbekistonda “Yangi O‘zbekiston” taraqqiyot strategiyasi doirasida inson qadr-qimmatini oliy qadriyat deb e’lon qilish, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini mustahkamlash jarayoni davom etayotgan bir paytda, ana shunday falsafiy merosga murojaat qilish alohida ahamiyat kasb etadi [10].

Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad al-Farobiy (873–950) Sharq Uyg‘onish davrining yirik vakili, “Sharqda Aristoteldan keyingi ikkinchi muallim” (al-Muallim as-soniy) nomi bilan mashhur olim hisoblanadi. U jamiyat va davlat haqidagi o‘z qarashlarini “Fozil odamlar shahri”, “Baxt-saodatga erishuv haqida”, “Siyosat al-madaniya” kabi asarlarida bayon etgan [1; 2]. Immanuil Kant (1724–1804) esa Yangi davr Yevropa falsafasining markaziy siymosi bo‘lib, “Sof aql tanqidi”, “Amaliy aql tanqidi”, “Axloq metafizikasi”, “Abadiy tinchlik to‘g‘risida” kabi asarlarida axloq, huquq va tarix falsafasining zamonaviy asoslarini yaratdi [4; 5].

Ushbu ikki mutafakkir bir-biridan taxminan sakkiz asr va ikki xil madaniy muhit bilan ajralib turadi. Biroq ularning ikkalasi ham jamiyat taraqqiyotini inson aqli, axloqiy kamolot va adolat tamoyillari bilan bog‘laydi. Shu bois maqolaning maqsadi Farobiy va Kant asarlaridagi jamiyat boshqaruvi hamda rivojlanishiga oid falsafiy qarashlarni tahlil qilish, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash hamda bu qarashlarning bugungi kundagi ahamiyatini ko‘rsatishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tahliliy va sintez usullaridan foydalanildi.

Farobiy ijodi o‘zbek va jahon sharqshunosligida keng o‘rganilgan: uning mantiq, musiqa, tabiiy fanlar va ijtimoiy falsafaga oid asarlari bir necha tillarga tarjima qilingan, ilmiy sharhlar yaratilgan. Kant merosi esa XIX–XX asrlarda butun dunyo falsafiy tafakkuriga ta’sir ko‘rsatib, neokantchilik kabi yirik oqimlarni vujudga keltirdi. Shunga qaramay, ushbu ikki faylasufning jamiyat boshqaruvi haqidagi qarashlarini bir-biri bilan solishtirish masalasi hanuzgacha yetarli darajada yoritilmagan. Mazkur maqola shu bo‘shliqni qisman to‘ldirishga qaratilgan va tadqiqot obyekti sifatida Farobiyning “Fozil odamlar shahri”, “Baxt-saodatga erishuv haqida” asarlarini hamda Kantning axloq, huquq va tarix falsafasiga oid asosiy risolalarini oladi.

Asosiy qism

1. Farobiy ta’limotida jamiyat va fozil shahar konsepsiyasi

Farobiy insonni tabiatan ijtimoiy mavjudot deb hisoblaydi. Uning fikricha, har bir inson o‘z ehtiyojlarini qondirish va yuksak kamolotga erishish uchun boshqa odamlarning yordamiga muhtoj, shu sababli odamlar jamoa bo‘lib yashaydi. “Fozil odamlar shahri” asarida u yakka inson hech qachon o‘z mukammalligiga yeta olmasligini, bunga faqat hamkorlik asosida qurilgan jamiyatda erishish mumkinligini ta’kidlaydi [1]. Bu fikr ijtimoiy hayotni tasodif emas, tabiiy zaruriyat sifatida baholaydigan qarashning yorqin namunasidir.

Mutafakkir jamiyatlarni mazmuniga ko‘ra ikki yirik guruhga ajratadi: mukammal va nomukammal jamiyatlar. Mukammal jamiyatlar o‘z hajmiga qarab uch turga bo‘linadi: katta (jahon xalqlarining birlashuvi), o‘rta (alohida xalq) va kichik (shahar-davlat). Farobiy uchun eng muhim mezon jamiyat a’zolarining oldiga qo‘ygan maqsadidir. Agar shahar aholisi haqiqiy baxt-saodatga intilsa va bir-biriga shu yo‘lda yordam bersa, u fozil shahar bo‘ladi.

Agar maqsad boylik, huzur-halovat yoki hokimiyat bo‘lsa, bunday shahar johil, fosiq yoki adashgan shahar deb nomlanadi [1; 7].

Farobiy fozil shaharni insonning mukammal tanasiga o‘xshatadi. Tananing barcha a’zolari yagona maqsad — hayotni saqlash uchun hamkorlikda ishlaganidek, shahar aholisining turli tabaqalari ham umumiy manfaat yo‘lida uyg‘un faoliyat yuritishi kerak. Bunda har bir a’zo o‘z o‘rni va vazifasiga ega, boshqaruvchi esa yurak singari butun tizimning markazida turadi. Ushbu qiyos jamiyatni yaxlit va tartibli tizim sifatida tasavvur qilishga asoslanadi hamda ijtimoiy hamjihatlik g‘oyasini ilgari suradi.

Farobiy shahar aholisining tuzilishini ham tahlil qiladi. Uning fikricha, fozil shaharda odamlar tabiiy qobiliyati, bilimi va tajribasiga qarab turli darajalarda joylashadi, biroq ular bir-biriga dushman emas, balki bir maqsad yo‘lidagi hamkorlar hisoblanadi. Mutafakkir jamiyatda o‘zaro mehr-muhabbat, hamjihatlik va yordamni mustahkam rishta deb biladi, shu bois shaharda do‘stlik va adolat saqlansa, ichki nizolar kamayadi. Bu fikr bugungi ijtimoiy barqarorlik, millatlararo totuvlik va ijtimoiy adolat tushunchalariga yaqin keladi [1; 7].

Farobiyning ijtimoiy falsafasida baxt-saodat tushunchasi markaziy o‘rin tutadi. “Baxt-saodatga erishuv haqida” risolasida u saodatni har qanday maqsad uchun vosita emas, balki o‘z-o‘zidan qadrli oliy maqsad deb belgilaydi. Saodatga esa nazariy fazilatlar (bilim), fikriy fazilatlar (aql), axloqiy fazilatlar va amaliy hunarlar birligi orqali erishiladi [2]. Demak, jamiyat boshqaruvi faqat tartib o‘rnatish yoki xavfsizlikni ta’minlash bilan cheklanmaydi, uning asosiy vazifasi fuqarolarni bilim va axloq orqali kamolotga yetkazishdir.

2. Boshqaruvchi obrazi va davlat boshqaruvi masalasi

Farobiy fozil shahar boshlig‘iga alohida talablar qo‘yadi. U boshqaruvchining tug‘ma qobiliyatlari va orttirilgan sifatlarini sanab, ularni umumlashtirgan holda o‘n ikkita xislatni ko‘rsatadi: a’zolarining mukammalligi, tez anglash va tushunish qobiliyati, kuchli xotira, zehn, notiqlik, bilimga muhabbat, taomga va ichkilikka hirs qo‘ymaslik, haqiqatparvarlik, oliyjanoblik, boylikka beparvolik, adolatparvarlik va qat’iyatlilik [1]. Bunday insonda nazariy bilim bilan amaliy tajriba, axloqiy poklik bilan siyosiy iroda uyg‘unlashgan bo‘lishi lozim.

Mutafakkirning fikricha, haqiqiy rahbar faylasuf va qonunchi, boshqacha aytganda, bilimli hamda adolatli bo‘lishi shart. Agar bunday sifatlar bir shaxsda to‘liq mujassam bo‘lmasa, boshqaruvni bir necha insonning birgalikdagi rahbarligiga topshirish mumkin. Farobiy bu fikrda Aflotun va Aristotel meroshi bilan bevosita aloqada bo‘lsa-da, uni islom madaniyati va Sharq jamiyatining haqiqatlariga moslashtiradi [7; 8].

Shuni ta’kidlash kerakki, Farobiy qarashlarida hokimiyatning asosiy qonuniyligi irsiy meros yoki kuchga emas, balki bilim va fazilatga tayanadi. Bu qarash zamonaviy davlat boshqaruvida kasbiy layoqat, halollik va mas’uliyat tamoyillari qanchalik muhimligini oldindan ko‘rsatib bergan edi. Shu bilan birga, Farobiy yomon boshqaruv shakllarini ham tahlil qiladi: zulm, shuhratparastlik, mol-dunyo orttirish yoki lazzatga berilish maqsadida tuzilgan hokimiyat shaharni inqirozga olib kelishini yozadi [1; 3].

Farobiy “Siyosat al-madaniya” asarida boshqaruv shakllarini nazariy tasniflashga ham urinadi. U shahar boshqaruvini tartibli ierarxiya sifatida tasvirlaydi: birinchi rahbar umumiy maqsadlarni belgilaydi, undan keyingi mansabdorlar esa bu maqsadlarni amalga oshirishga yordam beradi. Har bir mansabdor o‘z vazifasini bajarishda o‘zidan yuqori rahbarning yo‘l-yo‘rig‘iga tayanadi, shu bilan birga o‘zi ham quyi qatlamlarga rahbarlik qiladi. Bunday tuzilma boshqaruvda yagona maqsad, izchillik va mas’uliyat tamoyillarini ta’minlaydi [3]. Farobiy qonunlarni ham jamiyatni tartibga solishning zaruriy vositasi deb biladi, ammo qonunning mazmuni adolat va umumiy foyda bilan uyg‘un bo‘lishi shartligini alohida ta’kidlaydi.

Boshqaruv jarayonida ta’lim-tarbiya Farobiy uchun alohida o‘rin egallaydi. Fozil shaharda fuqarolarning har biri o‘z salohiyatiga muvofiq bilim oladi, oliy bilimlar esa tanlangan, qobiliyatli insonlarga beriladi. Shunday qilib, jamiyatda ta’lim va tarbiya ijtimoiy tabaqalanish emas, balki munosib vazifalarga tayyorlash vositasi sifatida qaraladi.

3. Kantning axloq va huquq falsafasida jamiyat masalasi

Kant jamiyatni tushunishga mutlaqo boshqa yo‘l bilan, inson aqlining imkoniyatlari va chegaralarini tanqidiy o‘rganish orqali kirib boradi. Uning falsafasida inson, birinchi navbatda, erkin va axloqiy mavjudot sifatida qaraladi. “Axloq metafizikasining asoslari” asarida Kant axloqning oliy tamoyili sifatida kategorik imperativni ilgari suradi: faqat

shunday qoida asosida harakat qilish kerakki, uning umumiy qonunga aylanishini xohlay olsang. Uning ikkinchi shakli esa insoniyatni, o‘zingda ham, boshqalarda ham, hech qachon faqat vosita sifatida emas, har doim maqsad sifatida ko‘rishni talab qiladi [6].

Mazkur tamoyil jamiyat boshqaruvi uchun chuqur ahamiyatga ega. Agar inson maqsad bo‘lsa, davlat va hokimiyat insonga xizmat qilishi, uni oddiy vositaga aylantirmasligi lozim. Shu tariqa Kant inson qadr-qimmatining daxlsizligi g‘oyasini falsafiy jihatdan asoslaydi, bu g‘oya keyinchalik inson huquqlari haqidagi zamonaviy hujjatlarning nazariy poydevoriga aylandi [4; 6].

Kantning huquq falsafasida erkinlik markaziy tushunchadir. U huquqni bir kishining erkinligi boshqalarning erkinligi bilan umumiy qonun asosida moslashtirilishi shartlari yig‘indisi deb ta’riflaydi. Davlatning vazifasi ham xuddi shu erkinliklar o‘rtasida adolatli chegara o‘rnatish, qonun ustuvorligini ta’minlashdan iborat. Bunda hokimiyat qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud tarmoqlariga bo‘linishi, qonun chiqaruvchi hokimiyat esa xalq irodasini ifodalashi kerak [5]. Kant “Axloq metafizikasi” asarida bu fikrlarni tizimli tarzda rivojlantirib, respublika tuzumini huquqiy davlatning eng mos shakli deb hisoblaydi.

Kantning ma’rifat haqidagi mashhur maqolasida jamiyat rivojining muhim sharti sifatida fuqarolarning o‘z aqlidan mustaqil foydalanishga jasorat qilishi ko‘rsatiladi. Uning fikricha, ma’rifat insonning o‘zi aybdor bo‘lgan voyaga yetmaslikdan chiqishidir [5]. Bu holatdan chiqish uchun esa eng avvalo fikr erkinligi, ayniqsa, ommaviy ravishda fikr bildirish erkinligi zarur. Demak, Kant ham Farobiy singari taraqqiyotni ta’lim va aqliy kamolot bilan bog‘laydi, biroq ma’rifatni boshqaruvchi tabaqaning imtiyozi sifatida emas, har bir fuqaroning huquqi sifatida talqin qiladi.

Kant davlat kelib chiqishini ham ijtimoiy shartnoma g‘oyasi bilan izohlaydi. Uning fikricha, shartnoma tarixiy fakt emas, balki aql g‘oyasi bo‘lib, har bir qonun chiqaruvchi qonunni shunday yaratishi kerakki, uni butun xalq o‘z irodasi bilan qabul qila olsin. Agar qonun xalqning umumiy roziligiga zid bo‘lsa, u adolatsiz hisoblanadi. Bu mezon zamonaviy demokratik tuzumlarda qonunlarning qonuniyligi va xalq suvereniteti tushunchalari bilan bevosita bog‘liq [5; 12]. Kantning “burch” haqidagi ta’limoti ham ijtimoiy ahamiyatga ega: u har bir insondan faqat qonundan qo‘rqib emas, balki o‘z vijdoni va burch tuyg‘usi bilan

harakat qilishni talab etadi. Shu bois huquqiy tartibning mustahkamligi tashqi majburiyatga emas, balki fuqarolarning axloqiy ongiga ham tayanadi.

4. Tarix falsafasi, davlat va abadiy tinchlik g‘oyasi

Kantning “Umumjahon-fuqarolik nuqtayi nazaridan umumiy tarix g‘oyasi” asarida jamiyat rivoji tarixiy jarayon sifatida talqin qilinadi. Mutafakkirning fikricha, insoniyat tarixi tabiatning yashirin rejasi, ya’ni inson qobiliyatlarining to‘la ochilishiga imkon beradigan mukammal fuqarolik tuzumini barpo etish yo‘lidagi harakatdir [5]. Bu rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi sifatida u “ijtimoiy notabiiylik”, ya’ni odamlarning jamiyatga intilishi bilan birga undan ajralishga moyilligi o‘rtasidagi qarama-qarshilikni ko‘rsatadi. Aynan shu raqobat va ziddiyat insonni o‘z iste’dodini rivojlantirishga undaydi.

Kantning siyosiy falsafasidagi eng yirik g‘oyalardan biri “Abadiy tinchlik to‘g‘risida” (1795) risolasida bayon etilgan. U yerda doimiy tinchlikni ta’minlash uchun davlatlar o‘rtasidagi munosabatlarda bir qator shartlar, jumladan doimiy qo‘shinlarni bosqichma-bosqich bekor qilish, davlat ichki ishlariga zo‘ravonlik bilan aralashmaslik, har bir davlatda respublika tuzumi, erkin davlatlar federatsiyasi asosida xalqaro huquqni shakllantirish va umumjahon mehmondo‘stlik huquqi kabi tamoyillar oldinga suriladi [5; 11]. Bu g‘oyalar XX asrda Millatlar Ligasi va Birlashgan Millatlar Tashkilotining nazariy ildizlaridan biri sifatida baholanadi.

Kant tarix falsafasida optimizm bilan ehtiyotkorlikni uyg‘unlashtiradi. U taraqqiyotni muqarrar deb emas, balki insoniyatning axloqiy mas’uliyati va aql bilan harakat qilishi natijasida erishiladigan yo‘nalish sifatida ko‘radi. Shu bois jamiyat rivoji uchun faqat iqtisodiy va texnik yutuqlar yetarli emas, ular axloqiy kamolot hamda huquqiy tartib bilan birga borishi kerak [4; 11].

Kantning kosmopolitik qarashlari ham e’tiborga loyiq. U insoniyatni yagona jamoa sifatida tasavvur qiladi va dunyoning istalgan nuqtasida sodir bo‘lgan huquq buzilishi boshqa joylarda ham his etilishini yozadi [5]. Bu g‘oya bugungi inson huquqlari va xalqaro huquqning umumiy tamoyillari bilan mos keladi. Farobiyning kichik, o‘rta va katta jamiyatlar haqidagi tasnifi ham insoniyatning yagona bo‘lishi mumkinligi haqidagi fikrni

oldindan bildirgani bilan ahamiyatlidir. Ikkala faylasuf ham xalqlarni bir-biriga dushman emas, balki umumiy kamolot yo‘lidagi sheriklar sifatida ko‘radi.

5. Ta’lim-tarbiya va axloqiy kamolot masalasi

Ikkala mutafakkir ham jamiyatning rivojini tarbiya bilan chambarchas bog‘laydi. Farobiy tarbiyani ikki yo‘l, ya’ni o‘rgatish (ta’lim) va odatlantirish (axloqiy tarbiya) orqali amalga oshiriladigan jarayon deb tushuntiradi. Nazariy bilimlar odamlarga asosan isbot va dalillar orqali yetkaziladi, amaliy fazilatlar esa takroriy mashq va odat orqali shakllanadi. Fozil shaharning taraqqiyoti uchun har ikkala yo‘l uyg‘un amal qilishi lozim [1; 2].

Kant ham tarbiyaga katta ahamiyat beradi. Uning pedagogik qarashlarida inson faqat tarbiya orqali inson bo‘la oladigan mavjudot sifatida ko‘rsatiladi. Kant tarbiyani intizom, madaniyat, ehtiyotkorlik va axloqiy kamolot bosqichlariga ajratib, yosh avlodni nafaqat hozirgi holat uchun, balki kelajakda yaxshiroq jamiyat qurish uchun tarbiyalash kerakligini ta’kidlaydi [4]. Bu jihatdan har ikki faylasuf jamiyat taraqqiyotini avlodlar tarbiyasi bilan bog‘lab tushunadi, bu esa bugungi pedagogika va yoshlar siyosati uchun ham muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

6. Farobiy va Kant qarashlarining qiyosiy tahlili

Ikki mutafakkir qarashlarini solishtirish ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniq ko‘rsatadi. Birinchidan, ikkalasi ham jamiyat boshqaruvini axloqiy asosga tayantiradi. Farobiyda bu asos fazilat va baxt-saodat bo‘lsa, Kantda axloqiy burch va erkinlikdir. Ikkalasi uchun ham davlat faqat kuch va manfaat vositasi emas, balki insonning kamolotiga xizmat qiluvchi institutdir.

Ikkinchidan, ikkala faylasuf ham jamiyat taraqqiyotida bilim va ma’rifatga hal qiluvchi rol beradi. Farobiy bilimni saodatga erishishning birlamchi sharti deb hisoblasa, Kant ma’rifatni insonning voyaga yetmaslikdan chiqishi sifatida baholaydi. Ularning ikkalasi ham johillik va xurofotni jamiyat rivojiga to‘siq deb biladi.

Uchinchidan, ikkala mutafakkir ham xalqlar o‘rtasidagi tinch-totuv hamkorlikni ilgari suradi. Farobiyning “katta jamiyat”, ya’ni barcha xalqlarning birlashuvi haqidagi fikri hamda Kantning umumjahon fuqarolik tuzumi va abadiy tinchlik loyihasi insoniyatning

yagona axloqiy jamoa sifatida rivojlanishi mumkinligi haqidagi umumiy ishonchni bildiradi [1; 5].

Shu bilan birga, farqlar ham katta. Farobiyning ta’limoti normativ-ideal xususiyatga ega, u fozil shahar va uning boshqaruvchisining ideal modelini tuzadi, hokimiyat esa bilimdon va fazilatli shaxs qo‘lida mujassam bo‘lishi kerak deb hisoblaydi. Kant esa shaxs emas, balki qonun va institutlar ustuvorligiga urg‘u beradi: yaxshi tuzum yaxshi insonlarga emas, balki to‘g‘ri tashkil etilgan qonuniy tartibga asoslanadi. Boshqacha aytganda, Farobiyda boshqaruvning kafolati rahbarning fazilatlari bo‘lsa, Kantda bu kafolat huquqiy tuzilma, hokimiyatlar bo‘linishi va fuqarolarning erkinligidir [7; 12].

Yana bir farq dunyoqarash bilan bog‘liq. Farobiyning jamiyat ta’limoti Aflotun–Aristotel an’anasi, islom madaniyati va Sharq falsafasi, ya’ni emanatsiya (fayz) nazariyasi bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lsa, Kant falsafasi Yangi davr ma’rifatparvarligi, tabiiy huquq nazariyasi va aql tanqidiga asoslanadi. Ammo bu farqlar ularni bir-biriga qarama-qarshi qo‘ymaydi, aksincha, ular bir-birini to‘ldiruvchi ikki yondashuv sifatida ko‘rinadi: Farobiy boshqaruvchining axloqiy sifatlariga e’tibor qaratsa, Kant tuzum va qonunlarning adolatliligiga urg‘u beradi. Zamonaviy davlat boshqaruvi uchun esa ikkala jihat ham zarur.

Yana bir muhim jihat — inson tabiatiga munosabatdir. Farobiy insonni kamolotga qodir, ammo bunga yo‘naltirilishi zarur bo‘lgan mavjudot deb biladi, shu sababli jamiyatda yo‘l ko‘rsatuvchi rahbar va ta’lim beruvchi muhit hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Kant esa insonni o‘z-o‘ziga qonun bera oladigan avtonom mavjudot sifatida ko‘radi, shuning uchun boshqaruvning vazifasi insonning mustaqil axloqiy tanlovi uchun sharoit yaratishdir. Bu yerda Sharq falsafasidagi yo‘l-yo‘riq beruvchi tarbiya an’anasi va G‘arb ma’rifatparvarligidagi shaxs avtonomiyasi g‘oyasi o‘zaro uchrashadi, ular zamonaviy jamiyat uchun ikki muhim qadriyat — mas’uliyat va erkinlik — muvozanatini eslatib turadi.

7. Qarashlarning zamonaviy ahamiyati

Farobiy va Kant merosining bugungi kundagi ahamiyati bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, davlat xizmatchilari va rahbarlarga qo‘yiladigan talablar masalasida Farobiyning boshqaruvchi sifatlari haqidagi ta’limoti kadrlar siyosati, rahbar etikasi va korrupsiyaga qarshi kurash nuqtayi nazaridan o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.

Ikkinchidan, Kantning inson qadr-qimmati, qonun ustuvorligi va hokimiyatlar bo‘linishi haqidagi g‘oyalari zamonaviy konstitutsiyaviy davlatlarning asosiy tamoyillariga aylandi [4; 12].

Uchinchidan, milliy g‘oya va ma’naviyat asoslarini o‘qitish jarayonida ikkala mutafakkir merosi talabalarda tanqidiy fikrlash, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat va vatanparvarlik tuyg‘ularini tarbiyalashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Farobiy bizning ajdodimiz sifatida milliy fikrlash tarixiga ulkan hissa qo‘shgan bo‘lsa, Kant jahon falsafasidagi umumiy tamoyillar bilan tanishtiradi. Ularning g‘oyalarini o‘zaro uyg‘unlashtirish yoshlarda ham milliy o‘zlik, ham jahon madaniyatiga ochiqlik tuyg‘usini shakllantiradi.

To‘rtinchidan, global muammolar, ya’ni urushlar, ekologik inqirozlar, ijtimoiy tengsizlik avj olayotgan bir davrda Farobiyning “katta jamiyat” va Kantning “abadiy tinchlik” g‘oyalari xalqaro hamkorlik, diplomatiya va tinchlik madaniyatini mustahkamlash uchun nazariy yo‘l-yo‘riq beradi. O‘zbekistonning Markaziy Osiyoda qo‘shni davlatlar bilan hamkorlikni rivojlantirish va tinchlik siyosatini yuritishi ushbu g‘oyalar bilan hamohangdir [10].

Beshinchidan, O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarda inson, jamiyat va davlat manfaatlarining uyg‘unligi, “inson qadri uchun” tamoyili, adolat va qonun ustuvorligini ta’minlash vazifalari Farobiy va Kant g‘oyalari bilan mazmunan hamohangdir. Ayniqsa, davlat boshqaruvida ochiqlik, mas’uliyat va fuqarolar ishtirokini kengaytirish, yoshlarni bilimli va axloqli qilib tarbiyalash vazifalari bu ikki buyuk mutafakkir ta’limotining zamonaviy talqinini taqozo etadi [10]. Shunday ekan, ularning asarlarini o‘qish va tahlil qilish nafaqat tarixiy qiziqish, balki jamiyat rivojiga amaliy hissa qo‘shish yo‘lidir.

Oltinchidan, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt jadal rivojlanayotgan hozirgi davrda Kantning inson qadr-qimmatini hech qachon faqat vosita deb qaramaslik haqidagi talabi alohida ahamiyat kasb etadi. Texnologik taraqqiyot inson manfaatiga xizmat qilishi, boshqaruv qarorlari esa shaffof va mas’ul bo‘lishi lozim. Farobiyning boshqaruvchidan bilim, halollik va adolat talab qilishi ham axborot ortiqcha bo‘lgan zamonda haqiqatni

yolg‘ondan ajrata oladigan, umumiy manfaatni shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yadigan rahbarlarga ehtiyojni yana bir bor ko‘rsatadi. Demak, ikki mutafakkir merosi zamonaviy raqamli jamiyatda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Xulosa

Abu Nasr Farobiy va Immanuil Kant qarashlarini qiyosiy o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, jamiyat boshqaruvi va rivojlanishi haqidagi falsafiy fikr turli madaniy muhit va tarixiy davrlarda shakllangan bo‘lsa-da, bir-biriga yaqin g‘oyalarga ega. Ikkala mutafakkir ham insonni jamiyatning markaziy qadriyati, davlatni esa insonning kamolotiga xizmat qiluvchi vosita deb hisoblaydi hamda bilim, axloq va adolatni taraqqiyotning asosiy omillari sifatida ko‘radi.

Farobiy boshqaruv sifatini rahbarning bilimi, fazilati va adolatparvarligi bilan bog‘lasa, Kant uni qonun ustuvorligi, inson erkinligi va hokimiyatlar bo‘linishi kabi institutsional kafolatlar orqali izohlaydi. Ushbu ikki yondashuv bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bir-birini to‘ldiradi: samarali boshqaruv uchun ham axloqli, malakali rahbarlar, ham aniq huquqiy mexanizmlar zarur.

Har ikkala mutafakkirning tinchlik, xalqlar hamkorligi va umumbashariy birdamlik haqidagi qarashlari bugungi globallashuv sharoitida ham dolzarb. Shuning uchun Farobiy va Kant merosini yosh avlodga yetkazish, ularni talabalarning milliy g‘oya, ma’naviyat, huquq va tarix fanlarini o‘qitish jarayoniga qamrab olish maqsadga muvofiq. Bu esa komil inson, huquqiy davlat va adolatli jamiyat qurish yo‘lidagi sa’y-harakatlarni ilmiy-nazariy jihatdan boyitadi.

Xulosa qilib aytganda, Farobiy va Kant asarlarida ilgari surilgan fazilatli rahbar, adolatli qonun, bilimli fuqaro va tinch-totuv xalqlar haqidagi g‘oyalar bir-birini to‘ldirib, jamiyat boshqaruvining zamonaviy modelini shakllantirish uchun boy falsafiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Kelgusidagi tadqiqotlarda bu qarashlarni Beruniy, Ibn Sino, Navoiy kabi Sharq mutafakkirlari hamda Gegel, Rouls kabi G‘arb faylasuflari merosi bilan solishtirish masalani yanada chuqurroq yoritishga imkon beradi.

Amaliy jihatdan olganda, tadqiqot natijalaridan oliy ta’lim muassasalarida falsafa, tarix, milliy g‘oya va huquq ta’limi fanlarini o‘qitishda foydalanish mumkin. Talabalarga

ikki mutafakkirning qarashlarini solishtirib o‘rgatish ularning mustaqil va tanqidiy fikrlash, dalillar asosida xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, Farobiy merosining zamonaviy tahlili milliy iftixor tuyg‘usini, Kant g‘oyalarini o‘rganish esa jahon madaniyatiga ochiq, bag‘rikeng dunyoqarashni shakllantiradi. Bu ikki yo‘nalishning uyg‘unligi yosh avlodni jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shishga tayyorlashda muhim omil bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
2. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973.
3. Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1970.
4. Кант И. Сочинения в шести томах. – М.: Мысль, 1963–1966.
5. Kant I. Political Writings / ed. H. Reiss. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
6. Kant I. Groundwork of the Metaphysics of Morals / ed. M. Gregor. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
7. Walzer R. Al-Farabi on the Perfect State. – Oxford: Clarendon Press, 1985.
8. Mahdi M. Alfarabi’s Philosophy of Plato and Aristotle. – Ithaca: Cornell University Press, 1969.
9. Falsafa: qomusiy lug‘at. – Toshkent: Sharq, 2004.
10. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
11. Гулыга А.В. Иммануил Кант. – М.: Молодая гвардия, 1977.
12. Нерсесянц В.С. Философия права. – М.: НОРМА, 2005.